

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.
Coll. No. 534

Title Kāśikā Vṛtti.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 534 Subject : Grammar

Title : Kāśikā vṛtti

Author : Vāmana Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.3" by 4.2" Extent : 325 to 341 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

का. अ. ४. च. ४
३२५

॥ श्रीगोपीकुलवधभायनमः ॥ ॥ प्राचदते ॥ १ ॥ तद्वहतिरथयुगप्रासंगमिति वदति। प्रागेतस्माद्वहतिमंशष्टनाद्या
नर्थात्तु कसिध्यामः। वक्त्रयस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वदति। तेन दीव्यति रत्नति कुयति कितमिति। अक्षौ दीव्यति
आदिकः। वक्त्रकरणे तदा हेतिमाशष्टादिभ्य उपसंख्यानं। माशष्टमाह। माशष्टिकः। कार्यशष्टिकः। नैयशष्टिकः। प्रा
दिपदिकाधिकारेपि वाकादेतत्प्रत्ययविधानं। आहेति प्रभृतादिभ्यः। प्रभृतमाह प्राभृतिकः। पार्याप्तिकः। किं
वा विषेशणात्प्रत्ययः॥ ॥ १ ॥ सुस्नातेष्टति सौस्नातिकः। सौख्यशान्तिकः॥ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ परदारान्नगच्छति पारदारिकः। गौरुतल्लिकः॥ ॥ तेन दीव्यति रत्नति कुयति कितमिति। अक्षौ दीव्यति आदिकः।
तेनेति तृतीयासमर्थो दीव्यति रत्नति कुयति कितमित्येतेष्वर्थेषु वक्त्रयस्यो भवति। अक्षौ दीव्यति आदिकः।
शालादिकः। अभ्याखनति आम्निकः। कौटुलिकः। अक्षौ दीव्यति आदिकः। शालादिकः। आक्षौ दीव्यति आदिकः।
शालादिकः। सर्वत्र तृतीयाकरणेन समर्थविधिः। देवदत्तेन कितमिति न भवति। प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरपि वि
दा। क्रियाप्रधानत्वे पारव्यातस्य तद्धितस्वभावात्साधनप्रधानः॥ ॥ संस्कृतं॥ ३ ॥ तेनेति तृतीयासमर्थसिद्धे

॥ श्रीगोपीकुलवधभायनमः ॥ ॥ प्रावहते ८८ ॥ ॥ नवहतिरथमुग्रासंगमिति वदति। प्रागेवस्माद्वदति संशयनाद्या
नर्थानुक्रमिष्यामः ॥ वक्रत्यस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः ॥ वदति तेन दीव्यति रचनति कृतमिति कृतमिति। अक्षैर्दीव्यति
आक्षिप्तः ॥ वक्र करोत दाहेति माशब्दादिभ्य उप् संख्याने ॥ माशब्दमाह। माशब्दिकः। कार्यशब्दिकः। नैत्यशब्दिकः। प्रा
दिपदिकाधिकारेपि वाक्यादेतत्प्रत्ययविधेयम्। आहेति प्रभृतादिभ्यः। प्रभृतमाह प्राभृतिकः। पार्याप्तिकः। क्रि
याविशेषणान्प्रत्ययः ॥ ॥ ८८ ॥ सुस्तातुष्टति सौस्तातिकः। सौख्यशायनिकः ॥ ॥ ८९ ॥
॥ ८९ ॥ परदारान्नगच्छति पारदारिकः। गौरुतल्लिकः ॥ ॥ तेन दीव्यति रचनति कृतमिति कृतमिति ॥
तेन तृतीयासमर्थो दीव्यति रचनति कृतमिति कृतमिति तेन तृतीयासमर्थो दीव्यति रचनति कृतमिति कृतमिति ॥
शालाकिकः। आभ्यासनेति आभिनिकः। कौटुलिकः। अक्षैर्दीव्यति आक्षिप्तः। शालाकिकः। अक्षैर्दित आक्षिप्तः।
शालाकिकः। सर्वत्र तृतीयाकरणेन समर्थविधिः। देवदत्तेन कृतमिति न भवति। प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरविव
क्षा। क्रिया प्रक्षेपेण चारया तस्मै तद्विस्तृता वा साधनप्रधानः ॥ ॥ संस्कृतं ॥ ३॥ तेनेति तृतीयासमर्थसिद्ध

नमित्येतस्मिन्नेव कृत्यो भवति। स उक्तार्थान्न संस्कारः। दक्षा संस्कृतं दाधिकः। शाब्दवैरिकः। मारीचिकांशो गविभाग
त्रार्थः ॥ ॥ कुलस्य कोपकादृशः ॥ ॥ कुलस्य शब्दकारोपधायादिपदिकादृशः ॥ ॥ कुलस्य कोपकादृशः ॥ ॥ कुलस्य कोपकादृशः ॥ ॥
थीव कोपकादृशः। कुलस्यैः संस्कृतं कौलस्यैः। ककारोपधायात्तेन डीकं दाईभकं ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ८९ ॥
थीव रतीत्येतस्मिन्नेव कृत्यो भवति। तरति घवत् ५ अर्थः। कांडुलवेन तरति कांडुलविकः। शारंगविकः। औडुल
विकः ॥ ॥ गोयुद्धादृशः ॥ ॥ गोयुद्धशब्दादृशः ॥ ॥ गोयुद्धशब्दादृशः ॥ ॥ गोयुद्धशब्दादृशः ॥ ॥ गोयुद्धशब्दादृशः ॥ ॥
कः ॥ ॥ नौद्यवचनः ॥ ॥ नौद्यवचनः प्रातिपदिकादृशः ॥ ॥ नौद्यवचनः प्रातिपदिकादृशः ॥ ॥ नौद्यवचनः प्रातिपदिकादृशः ॥ ॥
तरति नाविकः। घचः खच्चयि। घटिकः। घटिकः। प्रकारः। साहितिको नुबधः। बाङ्गकास्त्री। आकर्षाव्ययादर्भमस्त्रा
दिभ्यः। कुसीदसूत्राच्च। आवसथाक्सिसरादेः घितः। घडेते वगाधिकारे। विधिवाक्यापेक्षवयं प्रत्ययासु सम ॥ ॥
चरति ॥ ॥ तेनेति तृतीयासमर्थश्चरतीत्येतस्मिन्नेव कृत्यो भवति। चरति र्भक्तृणागतौ च वचने। दक्षा चरति दा
धिकः। हास्तिकः। शाकटिकः ॥ ॥ आकर्षाव्ययः ॥ ॥ आकर्षाव्ययः ॥ ॥ आकर्षाव्ययः ॥ ॥ आकर्षाव्ययः ॥ ॥

प्या

पवादाः। लकारः। स्वरार्थः। वकारोऽदीर्घार्थः। आकर्षणचरति आकर्षिकः। आकर्षिकी। आकर्षक इति सुवर्णपरीक्षाधोनि कषो
 पलउच्यते॥ **प्यादिभ्यश्च**॥ १०॥ पय इत्येवमादिभ्यश्च नृप्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे वकोपवादः। नकारः। स्वरार्
 थः। वकारोऽदीर्घार्थः। पयिकः। पयिकी। अश्विकः। अश्विकी। पयः। अश्वः। अश्वस्यारथः। जालान्यासाद्यालपादः पयः॥ **प्या**
गाभ्यश्च॥ ११॥ प्यागाभ्यश्च नृप्रत्ययो भवति चकारात् चरतीत्येतस्मिन्नर्थे वकोपवादः। प्यागोनचरति प्यागणिकः। प्यागणि
 की। प्यागणिकः। प्यागणिकी। प्यादेरित्यत्र वक्ष्यति। इकारादिप्रहाराश्च प्यागणिका धर्शमिति। तेन वज्रिद्वारादिका
 र्थेन भवति॥ **वेननादिभ्योऽङीवति**॥ १२॥ वेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेननादिशब्देभ्योऽङीवतीत्येतस्मिन्नर्थे वक्यप्रत्ययो भवति। वे
 नेनङीवतिवैतनिकः। कर्मकरः। धनुर्दंडगदहणमत्रसंघातविगृहीतार्थः। धनुर्दंडिकः। धनुष्कः। दंडिकः। वेननावादाः। अ
 र्धवाहः। धनुर्दंडः। हतलवेसः। उपवेसः। प्रेषणः। उपस्थाः। सुरवाः। शय्याः। शक्तिः। उपनिषदाः। उपवेशः। सिक्तपादः। उपस्थानः॥ **वस्त्र**
कयविक्रयभ्यश्च॥ १३॥ वस्त्रकयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो वस्त्रप्रत्ययो भवति। वीवतीत्येतस्मिन्नर्थे वकोपवादः।
 वस्त्रेनङीवतिवस्त्रिकः। कयविक्रयगदहणसंघातविगृहीतार्थः। कयविक्रयिकः। कयिकः। विक्रयिकः॥ **अनुधातुभ्यश्च**॥

२

नवाचिभ्यः। शब्देभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो नृप्रत्ययसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे वक्यप्रत्ययो भवति। दध्राउपसिक्तं दाधिकं। सौपिकं। रवाह
 रिकं। यज्ञतेरिति किं। उदकेनोपसिक्तं ओदनः॥ **ओङः। सहोभसावर्त्तते**॥ १४॥ ओङः। सहोभः। शब्देभ्यस्तृतीयासम
 र्थेभ्यः वर्त्तते इत्येतस्मिन्नर्थे वक्यप्रत्ययो भवति। ओङसावर्त्तते ओङसिकः। शूरः। साहसिकश्चोरः। अंभसिको मत्स्यः॥ **तस्य**
तस्यनुपूर्वमापलोमकलं॥ १५॥ तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो तस्यः। प्रतिअनु इत्येव पूर्वभ्यः। इपलोमकलशब्देभ्यो द्विती
 यासमर्थेभ्यः वर्त्तते इत्येतस्मिन्नर्थे वक्यप्रत्ययो भवति। अनुच घनिर्कर्मकः। तस्य कर्मकर्मणा संबंधः। क्रियाविशेष
 रागकर्मकाराणामपि भवति। प्रतीपवर्त्तते प्रातीपिकः। आन्वीयिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलि
 कः। आनुकूलिकः॥ **परिमुखं च**॥ १६॥ परिमुखशब्दांताद्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तते इत्येतस्मिन्नर्थे वक्यप्रत्ययो भवति।
 परिमुखवर्त्तते परिमुखिकः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः॥ पारिप्राश्निकः॥ **प्रत्यक्षतिगर्ह्यः**॥ १७॥ तदिति द्वितीयासम
 र्थाव्ययवतीत्येतस्मिन्नर्थे वक्यप्रत्ययो भवति। यत्तद्वितीयासमर्थं गर्ह्येन इवति। द्विगुणां द्विगुणां। तादृश्यान्तादृश्यां
 तस्य यत्तद्विगुणिकः। त्रैगुणिकः। वृद्धेर्द्विगुणीभावः। वादुधिकं। प्रत्यक्षं तद्वत्। वृद्धिपर्यायो वादुशीशब्दः। गह्वरीमि

तदिति द्वितीया समर्थेभ्यः गृह्यतीत्येतस्मिन् धर्मे क्वचन भवति। प्रतिकर्तृगृह्यातिशयिकः। आर्थिकः। लाजा
मिकः॥ ॥ धर्मश्चरति ॥ १॥ धर्मशब्दादिति द्वितीया समर्थश्चरतीत्येतस्मिन् धर्मे क्वचन भवति। चरति शब्दे वायां
नानुष्ठानमात्रे। धर्मश्चरति धर्मिकः। अधर्माच्चरति अधर्मिकः। अधर्मश्चरति अधर्मिकः॥ ॥ प्रत्ययश्चेति धर्मः॥
प्रत्ययशब्दादिति द्वितीया समर्थेति तस्मिन् धर्मे क्वचन भवति। चकाराष्टकः। प्रत्ययश्चेति प्रत्ययश्रिकः। प्र
त्ययश्रिकः॥ ॥ समवायान्समवैति ॥ १॥ समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीया समर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्
धर्मे क्वचन भवति। समवायः समूहोऽयं तेन संप्रक्षरणा। बहुवचनस्वरूपविधिनिगमांशोऽसमवैति। आगत्य
तदेकदेशी भवतीत्यर्थः। समवायसमवैतिसामवायिकः। सामूहिकः। सामाजिकः। सान्निवेशिकः॥ ॥ परिषदोऽयम्॥
॥ परिषच्छब्दायः प्रत्ययो भवति। समवायान्समवैतीत्येतस्मिन् धर्मे। वकोपवादः। परिषदसमवैति परिषदः॥
॥ सेनाया वा ॥ ५॥ सेनाशब्दाय प्रत्ययो भवति। समवायान्समवैतीत्येतस्मिन् धर्मे। वकोपवादः। पदं सो
धि भवति। सेना समवैति सेन्यः। सैनिकः॥ ॥ संज्ञायां ललाटकुकुटीयश्चाति ॥ १॥ ललाटकुकुटीशब्दाभ्यामिति

५

क

मिद्वितीया समर्थेभ्यः पश्यतीत्येतस्मिन् धर्मे क्वचन भवति। संज्ञायां विषये। संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमा
र्थानुसूहार्थं। ललाटं पश्यति ललाटिकः। सेवकः। कौकटिको मिहः। सर्वाधयवैभ्यो ललाटं हरेदृश्यते।
तदनेन ललाटदर्शनेन सेवस्वस्वामिनं प्रत्यनुपश्ये। कार्ये धनुषस्थापकत्वं लक्ष्यते। ललाटिकः। स्वामिनः
कार्ये धनोपनिष्ठतत्त्वार्थः। कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीया तौ लक्ष्यते। देशस्याप्यतापो मिहुरवाक्ये महतिः। पाद
विहोपदेशो चक्षुःसंयमगच्छति स उच्यते। कौकटिकश्चाति। तदयमभिधेयनियमः। संज्ञाग्रहणो न कियते।
संयमगच्छतीति संज्ञाग्रहणो न कियते॥ ॥ तस्य धर्मः ॥ १॥ तस्येति षष्ठी समर्थेभ्यः क्वचन भवति। धर्मन्यायमाचोरयुक्तमित्यर्थः। कुक्कुटीशब्दाधर्मशोऽक्षशालिकः। आकरिकः। आगतिकः।
गौलिकः॥ ॥ अथ महिषादिभ्यः ॥ १॥ महिषीत्येवमादिभ्यः आगत्य प्रत्ययो भवति। तस्य धर्ममिदं तस्मिन्
धर्मे क्वचन भवति। महिषाधर्ममहिषः। प्राकृत्यतः महिषी प्रजायती। ब्रह्मन्। प्रत्येयिका। वेलेयिका। अ
नुलेयिका। पुरोहिता। मणियाली। अनुचाराक। होरा। यजमानः॥ ॥ सतोऽयम् ॥ १॥ सकाराणां आदिप

द्विहादस्यत्ययोभवति। तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्निषये। वकोपवादः। यौतुर्धर्म्यौत्रां। औहात्रां। नुः। नारा। नरास्त्रेति
वक्तव्यं। नरस्य धर्म्यनारी। विशसितुर्द्विजोपश्चाद्विशसितुर्धर्म्यवैशस्य। विभाज्यितुर्गौलोपयश्च। विभाज्य
यितुर्धर्म्यवैभाज्यत्रां॥ ॥ अवक्रयः ॥ ५० ॥ तस्येत्येवावशी समर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्निषेधे। वक्रयः। तस्योभवति। अ
वक्रोणीते। अनेनेत्यवक्रयः। पिंडक उच्यते। सुक्तशालायाः अवक्रयः। शौक्तशालिकः॥ आकरिकः॥ आयरि
कः। गौळिकः। तन्ववक्रयोपि धर्म्यमेव। नैतदस्ति। लोकया उपाधम्याति। नमेषावि। अवक्रयोभवति॥ ॥ तदस्य
परस्य॥ ५१ ॥ तदिति प्रथमा समर्थदस्येति वक्ष्यते। वक्रयः। तस्योभवति। यत्तत्र प्रथमा समर्थपरस्येति चेत्तद्वति। अष्ट
या। परायमस्य आष्टयिकः। शकुलिकः। मौदाकिकः। अष्टपरयमिति विशेषणं तद्विषयं तद्वत्तमवतीति। अतस्तु पराय
शब्देन प्रयुज्यते॥ ॥ लवणावक्रयः ॥ ५२ ॥ लवणावक्रयः। तस्य परायमित्येतस्मिन्निषये। वकोपवा
दः। स्वरे विशेषः। लवणावक्रयमस्य लावणिकः॥ ॥ किशरादिभ्यः ॥ ५३ ॥ किशरादियवमादिभ्यः। अत्यया
भवति। तदस्य परायमित्येतस्मिन्निषये। वकोपवादः। किशरादयो गंधविशेषवाचनाः॥ किशरावक्रयमस्य कि

शरिकः॥ किशरिकी॥ नलदिकः॥ नलदिकी॥ किशरासारः॥ नरदानलदः॥ स्थालातगरास्थगरागुगुलुत
शीरहरिजापरागुगुलामुद्रा॥ ॥ शलालुनोन्यतरस्यां॥ ५५ शलालुशब्दादन्यतरस्यात्तस्य
त्यसोभवति॥ तदस्यपरायमित्येतस्मिन्निषये॥ तकोपवादः॥ यत्तेसोपिभवति॥ शलालुशब्दो गन्धाविशे
शवाचकः॥ शलालुपरायमस्यशलालुकः॥ शलालुकी॥ शलालुकः॥ शिल्या॥ ५५ तदितिप्रथमासमर्थ
दस्येत्यष्टर्थेत्तकृत्यसोभवति॥ यत्तत्प्रथमासमर्थंशिल्येत्तद्वति॥ शिल्यशौशलः॥ मृदगवादन
शिल्यमस्यमादङ्गिकः॥ याराविकः॥ वैराविकः॥ मृदगवादनैवर्तमानोमृदगशब्दः॥ प्रत्ययमुत्पादयति
शिल्यंतद्वित्तवृत्तावेतर्भवति॥ याराविकः॥ वैराविकः॥ वैराविको नारदवति॥ वीराविषयंविज्ञानातिशय
शिल्यशब्दावक्ति॥ वीरादिविद्याशिल्यत्वात्॥ शिल्यमित्यन्ये॥ ॥ मृदकमृदरादृगान्यतरस्यां॥ ५५ म
डकमृदशब्दाभ्यामन्यतरस्यामप्राप्त्यसोभवति॥ तदस्यशिल्यमित्येतस्मिन्निषये॥ तकोपवादः॥ यत्तेसो
पिभवति॥ मादुकः॥ मादुकिकः॥ मादुरः॥ मादुरिकः॥ ॥ प्रहरणं॥ ५५ तदस्येत्येवातदितिप्रथमासमर्थ

दस्येतिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थप्रहरणं चेन्नभवति। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। आसिकः। वा
क्रिकः। धनुक्रिकः॥ ॥ परश्वधः॥ परश्वधः शब्दाद्व्यत्ययोभवति। चकारोष्ठः। स्वरेविशेषः। परश्वधः प्र
हरणमस्य परश्वधिकः॥ ॥ शक्तियष्टोरीकः॥ शक्तियष्टिशब्दाभ्यामोक्तकृत्ययोभवति। टकोपवादः। श
क्तिः प्रहरणमस्य शक्तीकः। याष्टीकः। अस्तिना॥ ॥ अस्तिनास्तिदिष्टमतिः॥ ॥ ॥ तदस्येतिवातदितिप्रथमासमर्थ
भ्यः अस्तिनास्तिदिष्टशब्दयोस्त्येतिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थमतिश्रेयस्यभवति। अस्तिमतिरस्य आ
स्तिकः। नास्तिकः। दैष्टिकः। नचमतिमत्तामात्रेप्रत्ययश्च्यते। किंतुहिपरलोकोस्तीतिप्रथमतिरस्तिमत्तास्तिकः। तद्वि
परीतोनास्तिकः। प्रमाणानुयातिनीत्यस्यमतिः सदैष्टिकः। तदेतदभिधानशक्तिः स्वाभावादन्यते। अस्तिनास्तिश
ब्दोनिपातौ। वचनसामर्थ्यादाव्यातादाकाक्षप्रत्ययः॥ ॥ शीलं॥ ॥ तस्येतदेतिवातदितिप्रथमासमर्थदस्ये
तिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थशीलत्वेनभवति। शीलंस्वभावः। अथयभक्त्याशीलमस्य आश्रयिकः।
शाकुलिकः। सौदिकः। भक्तक्रियातद्विशेषणं चशीलं तद्विद्वत्तावतंभवति॥ ॥ अत्रादिभ्योः॥ ॥ ॥ अत्रइत्ये

७

वमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योः प्राप्नोतिच्ययोभवति। तदस्य शीलमित्येतस्मिन्विषये। टकोपवादः। आदनादावरणा
च्छत्रं। गुरुकार्येष्टवद्विस्तृष्टिद्वारणाः प्रवृत्तः। अत्रशीलः। शिष्यः। छात्रः। स्थानाद्व्यत्ययोभवति। उपसर्गोयुगोप्यते।
आस्था। संस्था। अवस्थेति। अत्राशिक्षा। शिक्षापूर्वोदाशः। स्था। उदयस्थान। उपस्थान। कृषि। कृष्टि। कर्मन्तु। विप्रश्न।
तपदासन्ध्या। अनुता। विशिक्ता। विशिष्टा। प्ररोहइतिप्रागंतरं॥ ॥ कर्माध्ययनेनिवृत्तं॥ ॥ ॥ तदस्येतिवातदितिदि
तीयासमर्थदस्येतिषष्ट्यर्थेवक्रत्ययोभवति। यत्तत्रप्रथमासमर्थकर्मवेदनमध्ययनविषयंभवति। एकमन्यद
ध्ययनेकमन्यदस्य। एकान्तिकः। द्वैतान्तिकः। एकमन्यदितिविग्रहान्विताशब्दिसमासः। ततश्चक्रत्ययः। अध्ययन
कर्ममित्येतन्नवतेद्वित्वमावतंभवति। यस्याध्ययनेनियुक्तस्यपरीक्षाकालेपठनस्यवलितमयावरूपेकजात। एकान्तिक
श्च। एवद्वैतान्तिकः। त्रैतान्तिकः॥ ॥ ॥ अत्रयवपदावृत्तः। अत्रयवपदयस्यतस्मात्पुर्वपदाव्यादिपदिकावृत्त्ययो
भवति। तदस्यकर्माध्ययनेनमित्येतस्मिन्विषये। टकोपवादः। दादशान्यातिकर्माग्यध्ययनेनन्यस्यदादशान्ति
कः। त्रयोदशान्तिकः। चतुर्दशान्तिकइति। चतुर्दशायपावांजाताइत्यर्थः। उदात्तेकर्तव्ये। योनुदात्तं करोतिमउ

अस्य

३ इमतीत्येवस्मिन्

निकटशशासममीसमर्थादसतीत्येतस्मिन्नेवैक्यत्तयोभवति। यस्तु शास्त्रतो निकटवासः नत्रायां विधिः। आरयके
नमिहृणागामाक्रोशेवस्तथामिति शास्त्रं। निकटेवसतिनैकटिकोमिहः॥ **॥ आवसथा ७५ ॥** तत्रेयेवावस
शशादात्तत्तयोभवति। जकारः स्वरार्थः। षकारोऽदीर्घार्थः। आवसथेवसतिआवसथिकः। आवसथिकी॥ **॥ व**
॥ पुनोऽविधिः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ अतः परमन्त्रः प्रत्ययोविधीयते ॥ ॥ प्राग्निता ७५ ॥ तस्मैदितमिति वक्ष्यति। प्रा
गतोदितसंशङ्कनाद्यानितऊर्ध्वमनुक्रमित्यामः। यत्प्रत्ययसत्राधिकृतोचेदितयः। वक्ष्यति। तद्वहतेरथयुगप्रासंगारथे
नवहतिरथः। युग्यः॥ **॥ तद्वहतिरथयुगप्रासंग ७५ ॥** तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योरथयुगप्रासंगशब्दोवहतीत्येतस्मिन्ने
यत्प्रत्ययोभवति। रथवहतिरथः। युग्यः। प्रासंगः। रथसीताहलेभ्योऽद्विधाविधिति। तदन्तविध्युपसंख्यानान्तरमरथ
इत्यपिभवति॥ **॥ धुरेयद्वौ ॥ ॥** तद्वहतीत्येवाधुरइत्येतस्माद्वितीयासमर्थवियवटकइत्येतौप्रत्ययोभवतः। धुरं
वहतिधुर्यः। श्वैरेयः॥ **॥ सर्वधुराव ७५ ॥** तद्वहतीत्येवासर्वधुरशब्दाद्वितीयासमर्थवहतीत्येतस्मिन्नेवैक्यः प्रत्य
योभवति। सर्वधुरावहतिरसर्वधुरीणः। स्त्रीलिंगेन्यायेसर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रमिहोक्तिर्देशः। स्वइति योगवि

३०

भागः कर्त्तव्यः। इष्टसंग्रहार्थः। उत्तरधुरीणः। दक्षिणधुरीणः॥ **॥ एकधुराव ७५ ॥** तद्वहतीत्येवाएकधुरशब्दा
द्वितीयासमर्थवहतीत्येतस्मिन्नेवैक्यत्तयोभवति। तस्यचलुभवति। वचनसामर्थ्यात्तत्त्वेरवलुग्विधाय
नोएकधुरावहतिरएकधुरीणः। एकधुरः॥ **॥ शकटादय ७५ ॥** तद्वहतीत्येवाशकशब्दाद्वितीयासमर्थवह
तीत्येतस्मिन्नेवैक्यत्तयोभवति। शकटवहतिशकटोमौ॥ **॥ हलसाराव ७५ ॥** तद्वहतीत्येवाहलसार
शब्दाभ्याद्वितीयासमर्थवहतीत्येतस्मिन्नेवैक्यत्तयोभवति। हलवहतिहलिकः। सैरिकः॥ **॥ संज्ञा**
॥ ७५ ॥ तद्वहतीत्येवाकुनीशब्दाद्वितीयासमर्थवहतीत्येतस्मिन्नेवैक्यत्तयोभवति। संग्रामेणचेत्
ज्ञागम्यते। कुनीवहतिकुन्याः। वयस्याः। कुनीवधूरुच्यते॥ **॥ विद्वत्तधनुषा ७५ ॥** तदिति द्वितीयासमर्थवहती
त्येतस्मिन्नेवैक्यत्तयोभवति। तद्वेधनुषरागभवति। यादोविध्यतिधुः। शकरोः। ऊरयाः। कटकाः। अ
धनुषेकि। यादोविध्यतिधनुषा। ननुवासमर्थत्वादनमिधुनात्रात्रप्रत्ययोनम। त्वेति। नहिधनुषायद्येइत्युक्ते
विवक्षितोर्थः प्रतीयते। एवतर्हिधनुः प्रतिषेधेनयधनक्रियाविशेष्यते। यस्याधनुः करणेनसमावृतइ

नितेनेहन्तौरविधति। शत्रुविधतिदेवदत्तइति॥ ॥ धनगणालब्धा ॥ ८५ ॥ धनगणशब्दादितीयासमर्थ्या
लब्धेयेतस्मिन्नर्थेयत्प्रत्ययोभवति। धनलब्धाधन्यः। गणयः। लब्धेतिवृत्ततातेनेतिद्वितीयासमर्थ्या
भक्तियुज्यते॥ ॥ अनामः ॥ ८५ ॥ अनामशब्दादितीयासमर्थ्यालब्धेयेतस्मिन्नर्थेयः प्रत्ययोभवति। अना
लब्धाअनामः॥ ॥ वशागतः ॥ ८५ ॥ वशाशब्दान्द्वितीयासमर्थ्यालब्धेयेतस्मिन्नर्थेयत्प्रत्ययोभवति। व
शागतः वश्यः। कामप्राप्तोविधेयइत्यर्थः॥ ॥ पदमस्मिन् ॥ ८५ ॥ निदेशादेवप्रथमासमर्थ्याविभक्तिः। पद
शब्दात्प्रथमासमर्थ्याद्विधेयार्थाधिकादस्मिन्नितिसप्तम्यर्थेयत्प्रत्ययोभवति। पददृश्यमस्मिन्पदः। क
र्दमः। पद्याः पासवः। शकारार्थेकृत्यः। शक्यतेयस्मिन्पदं प्रत्ययमुज्ज्वल्यते। कर्दमः। कर्दमो
स्यावस्थोच्येतिनातिवृत्तः। नातिशुभः॥ ॥ मूलमस्यावर्हि ॥ ८५ ॥ मूलशब्दात्प्रथमासमर्थ्यादावर्हिचोवसुपाधिकादस्मिन्
प्रथम्यर्थेयत्प्रत्ययोभवति। मूल्याः मायाः। मूल्याः मुनाः। वृद्धउद्यमे। तेनामूला माह्वन्ते। उद्याद्यतेनेमूल्याः। नमुष्टनि
यन्ताः। मूलोत्पत्तेनेनविनागृहीतुंनशक्यतइत्यर्थः॥ ॥ सङ्गायाधेनुया ॥ ८५ ॥ धेनुच्येतिनियामते। सङ्गायाद्विषये

१०

सङ्गाग्रहणमभिधेयनियमार्थधेनोः शुगागमोयश्चप्रत्ययः। अतोदानोययमिष्टते। धेनुस्तनमण्यिष्टाशरा
प्रदानाद्दोहनाद्यदीयतेसाधेनुया। यानुगृहेतिनियमः प्रसिद्धिः। धेनुयाभवतेददामि॥ ॥ गृहपतिनासयुको ॥ ८५ ॥
निदेशादेवद्वितीयासमर्थ्याविभक्तिः। गृहपतिशब्दान्द्वितीयासमर्थ्यासयुक्तइत्येतस्मिन्नर्थेयः प्रत्ययोभवति।
गृहपतिनासयुकोगाहयत्योऽग्निः। अन्यस्योपिगृहपतिनासयोगोस्तिनसङ्गाविकारादतिप्रसंगतिवृत्तिः॥ ॥
नौवयोधर्मोविषमूलमूलसीतासुलाभ्यस्ताम्रवृत्त्यवध्यानाम्समसमितसमितेषु। ॥ १ ॥ नावादिभ्योऽभ्याः
शब्दभ्योऽष्टास्वेवताम्रोद्विष्टयेषुयथासंख्यंयत्प्रत्ययोभवति। प्रत्ययार्थद्वारेणसमर्थ्याविभक्तिर्नभ्यते। नावाताम्रना
वाउदकं। नावातदी। शकारार्थेकृत्यः। वयसातुल्यः वयस्यः। सङ्गाधिकारोभिधेयनियमार्थः। तेनवयसातुल्ये
शत्रौनभवति। धर्मोपप्राप्यधर्मो ननुवध्मादिनयेतइतिवक्ष्यमाणेनेवसिद्धिः। धर्मोपप्राप्यवर्तते। तद्धर्मादिन
येतमित्युच्यते। फलनुधर्मादयेत्येवकार्यविरोधत्वाद्धर्मस्य। विशेषावधोविषयः। विषेणमधमर्हतीत्यर्थः।
तेननाममूलं। आनामममिभवतीया। परादीनामुत्पत्तिकारणमूलं। तेनतद्वैश्वर्येणेशोक्रियते। मूलद्वि

सगुणं मूलं करोति पोऽयं धादिति यति प्राप्तेः। आनाम्यमिति निपातनारयप्रत्ययः। मूलेन समो मूल्यः। उपादानेन समा
नकलप्रत्ययः। सीतया समितं सीत्यं हेतुः। समेतसंगतमित्यर्थः। एषसीताहलेभ्योयद्विधादिति। तदन्तविधिरित्यने। परम
सीत्या। उत्तमसीत्या। द्विसीत्या। त्रिसीत्या। तुलया समितं तुल्यं। समितं समानं सदृशमित्यर्थः। यथा तुलापरिचिनमि
परमेव तदपीति॥ ॥ **धर्मपर्ययन्यासादनयेते** ॥ ॥ निदेशादेव यंचमीविभक्तिः। धर्मादिभ्यः यंचमीसमर्थेभ्यो न
येत इत्येतस्मिन् धर्मपर्ययन्यासादनयेते। धर्मादिनयेत धर्मपर्ययन्यासादनयेते। अर्थान्यासादनयेते। सद्वाधिकारादनयेते। नियमः।
॥ **हृदसो निर्मितो** ॥ ॥ प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः। हृदः शब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तत्वेन स्मिन्
धर्मपर्ययन्यासादनयेते। निमित्तः उत्पादितः। हृदसान्निमित्तः हृदस्यः। हृदसा कृतप्रत्ययः। हृदया यस्यां हृदस्य हृद
प्राप्तये॥ ॥ **उरसो रसा** ॥ ॥ उरः शब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तत्वेन स्मिन् धर्मपर्ययन्यासादनयेते। चकाराद्यच्चा उरसानि
मित्तः उरसः पुत्रः। उरस्यः पुत्रः। सद्वाधिकारादनयेते। नियमः॥ ॥ **हृदयस्य प्रियः** ॥ ॥ ॥ ॥ निदेशादेव समर्थविभक्तिः।
हृदयशब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तत्वेन स्मिन् धर्मपर्ययन्यासादनयेते। हृदयस्य प्रियः हृदयो देशः। हृदयवने सद्वाधिका

रादमिधेयनियमः। इहन भवति। हृदयस्य प्रियः पुत्र इति॥ ॥ **बंधने चर्वो** ॥ ॥ हृदयस्येति वा बंधनप्रत्ययः। तद्विशे
यसाम्प्रियमदृशा बंधनेन बंधनं। हृदयशब्दात्तृतीया समर्थान्निमित्तत्वेन स्मिन् धर्मपर्ययन्यासादनयेते। अर्थान्यासादनयेते। सद्वाधिकारादनयेते। नियमः।
हृदयस्य बंधनः हृदयः। परहृदयमेव बंधनेन बंधनं। क्रियते सवशी करणमंत्रो हृदय उच्यते॥ ॥ **मनसो न हृदयस्य कर्तव्यं**
॥ ॥ ॥ मनादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिभ्यो वकरणदिधर्मेभ्यो यथा सख्या यत्नयो भवति। प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या यद्यपि विभ
क्तिः। मनसो न हृदयस्य कर्तव्यं भावः साधनं वा। कृतस्य कृत्यः कृत्यः। हलस्य कर्तव्यः कृत्यः। एषसीताहलेभ्योयद्विधादिति। तदन्तविधिः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः। कर्मणा कर्मः। भावः साधनं वा॥ ॥ **नेन साधुः** ॥ ॥ ॥ ॥ तत्रेति समीपसमर्थान्निमित्तत्वे
न स्मिन् धर्मपर्ययन्यासादनयेते। सामसु साधुः सामन्यः। कर्मण्यः। शरण्यः। साधुरिदं प्रवीणो योगो वा गृह्यते।
नोपकारकरतत्र परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन भवितव्यं॥ ॥ **प्रकृतादिभ्यः रत्नं** ॥ ॥ ॥ ॥ प्रकृतादिभ्यः प्रादिशब्देभ्यः रत्नं
प्रत्ययो भवति। तत्र साधुरित्येतस्मिन् धर्मपर्ययन्यासादनयेते। यतो यत्वाद्। प्रतिहृदने साधुः प्रातिहृदनीनः। कृते कृतं साधुरित्यर्थः। ऐदं यु
गीनः। सांयुगीनः। प्रतिहृदना। इदं युगं। संयुगं। समयुगं। परयुगं। परकुलीनः। अमुष्मकुलः। सध्वकुलः। विश्वकुलः। प

